

«...ЦЯ НЕЩАСНА ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ МИМОВОЛІ ВИКЛИКАЄ ДО СЕБЕ ІСТОРИЧНЕ СПОЧУТТЯ...»

Іван Степанович Мазепа [1629 (1640)—1709]

Історико-біографічний нарис (до 325-річчя обрання І. Мазепи гетьманом Лівобережної України)*

1708 р. став переломним у долі гетьмана І. С. Мазепи. Зверхник України, прагнучи кращої долі «для бедной України», зважився на відчайдушний крок — пориває з Петром І і переходить на сторону Карла XII.

Питання про мотиви цього кроку Мазепи здавна перебувало у центрі уваги істориків. Сам гетьман, за словами генерального писаря П. Орлика, пояснював свої дії так: «... не для приватной моеї пользы, не для высших гоноров, не для болшаго обогащенія, а ни для иных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и реиментом моим застающих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моеї отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу малороссийскаго, и для подвышения и разширення прав и волностей войсковых хочутое при помощи Божой чинити, чтоб вы с жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны не погибли». Сумніватись у правдивості (?! — Ред.) свідчення особи, втаємниченої в плани Івана Мазепи, не доводиться.

Звичайно, Мазепа добре знав про становище на Лівобережній Україні, про поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, бачив зарозумілість і пихатість російських воєвод, придворних чинів, їхню зверхність у ставленні до старшини. Був чудово обізнаний із злидним становищем рядового козацтва, котре тисячами гинуло далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець. Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян.

Не збільшив любові народу і тривалий конфлікт гетьмана із Семеном Палієм — одним з організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут ішлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії, не лише про задрість Мазепи до популярності фастів-

вського полковника. Тут зіткнулися (на думку В. Антоновича) два полярних погляди на суспільно-політичний лад України: демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. Гетьман домігся свого: Петро І прислухався до доносів улюбленця і дозволив заарештувати Палія, а згодом заслати його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля навряд чи можна говорити однозначно. Очевидно, далися взнаки певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла й міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII ст. в Європі. Молодий, енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусі. У Польщі був детронований Август II, королем обрали шведського ставленника Станіслава Лещинського. Здавалося, доля відвернулася від одержимого реформаторськими ідеями Петра І. І тут перші сумніви закралися в душу гетьмана. У здійсненні своїх політичних задумів Мазепа не був оригінальним. Плани союзу зі шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Б. Хмельницьким. Але Мазепа наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Документи засвідчують, що перші контакти між І. Мазепою і польським королем С. Лещинським були започатковані 1705 р. Перебуваючи у Дубно, гетьман зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів «денні й нічні конференції». Розмови з цією «прелестницею» (вислів гетьмана) ще більше посилили сумніви, а також зміцнили впевненість Мазепи у необхідності докорінно змінити політичну орієнтацію.

Так хто ж ця жінка, котра зуміла залишити такий помітний слід в українській історії?

*Закінчення. Поч. див. в №1 журналу за 2013 р.

Ректор Києво-Могилянської академії, впливовий український духовний і освітній діяч, згодом один з найвідоміших ідеологів реформаторської діяльності Петра I Феофан Прокопович був щиро переконаний в тому, що стосунки гетьмана з княгинєю Дольською неминуче мають завершитися шлюбом.

Небіж Мазепи, його довірена особа, Андрій Войнаровський трохи згодом, у 1717 р., на допиті в російській в'язниці зізнався, що Дольська справді обіцяла дядькові вийти за нього заміж. Подібного роду чутки ширилися в цей час як у Польщі, так і в Україні. А відомий французький письменник та історик Проспер Меріме стверджував, що гетьман, незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, не лише пристрасно покохав княгиню, а запалав бажанням здобути для неї — витонченої аристократки і природженої правительки — небагато-немало, а справжнісінький європейський трон. І буцім-то саме це стало одним з головних спонукальних мотивів політичної діяльності Мазепи, який, врешті-решт, і привів його до табору шведського короля Карла XII.

А чи бува не є весь цей роман ще однією вигадкою, штучно приліпленою до біографії гетьмана? Аби спробувати відповісти на ці питання, потрібно бодай побіжно зупинитися на особі самої княгині Дольської.

Княгиня Анна, донька львівського стольника Кшиштофа Ходоровського та Катаржини Яблоновської, народилася на Галичині близько 1663 р., тобто на час зустрічі з українським гетьманом на початку XVIII ст. їй виповнилося сорок років. До цього часу вона встигла вже двічі вийти заміж. Коли їй було лише близько п'ятнадцяти літ, вона стала дружиною старшого від себе на тридцять років белзького воеводи князя Костянтина Вишневецького, близького свояка сумнозвісного в Україні князя Яреми Вишневецького. Після десяти років подружнього життя, влітку 1686 р., князь Костянтин помер, залишивши своїй, все ще доволі юній вдові трьох дітей і багатий спадок.

Великі маєтності та навдивовиж гарна врода не дали змоги княгині Анні довго залишатися вдовою. Вже в 1689 р. вона виходить заміж вдруге. Цього разу за ще одного нащадка руських князів — великого маршалка литовського Яна-Карла Дольського. Будучи близьким приятелем польського короля Яна III Собеського, Дольський відігравав помітну роль у тогочасному політичному житті Речі Посполитої. Завдяки зв'язкам чоловіка княгиня Анна дуже швидко досконало опановує хитрощі придворного життя і стає доволі впливовою особою в Бельведерському палаці

Варшави.

Однак подружнє щастя молодят тривало недовго. За кілька років Ян-Карл Дольський помирає, а ще трохи згодом залишає цей світ і їхня спільна дитина. Тридцятирічна Анна Ходоровська-Вишневецька-Дольська знову залишається вдовою.

І хоч і цього разу врода княгині не потьмяніла, а багатство після смерті другого чоловіка ще збільшилося, з невідомих нам причин вона не стала втретє виходити заміж, спрямувавши свою невичерпну енергію та впливові придворні зв'язки на те, аби вивести в люди своїх синів від першого шлюбу. Насамперед княгиня власноруч розробила для них маршрут освітньої подорожі Європою, використовуючи власні зв'язки, познайомила їх з Папою Римським і католицькими кардиналами, ввела у вище світське товариство Речі Посполитої.

По завершенні ж навчання, незважаючи на відсутність у Януша та Михайла Вишневецьких якихось особливих здібностей, через своїх впливових друзів при королівському дворі княгиня Анна забезпечує умови для успішного проходження синами шаблів службової кар'єри. І дуже швидко Януш обіймає уряд краківського воєводи, а Михайло — віленського та отримує булаву великого литовського гетьмана.

Ось у такий спосіб праця княгині Анни приносить вагомий результат, а заодно дає змогу їй самій, жінці енергійній і вольовій, уже використовуючи високе становище своїх синів, ще більше впливати на політичне життя Речі Посполитої.

Восени 1705 р. у молодшого сина Януша народжується донька, і він запрошує українського гетьмана, аби той, незважаючи на різницю віросповідання, став її хрещеним батьком. Під час урочистостей з цього приводу, організованих в маєтку Вишневецьких у Білій Крилиці, що під Дубно, Іван Степанович несе немовля до Хреста разом зі щасливою бабусею, княгинєю Дольською. Як Іванові Степановичу, так і Анні Дольській, за спогадами сучасників, був притаманний незбагненний дар уже під час першої зустрічі причаровувати своїх співрозмовників. Важко сказати, чиї здібності цього разу виявилися сильнішими, але, поза всяким сумнівом, зустріч не пройшла марно, і вони не залишилися байдужими одне до одного. Довірена особа гетьмана, генеральний писар в уряді Мазепи Пилип Орлик свідчив, що український правитель мав з княгинєю численні зустрічі, які проходили «і вдень, і вночі». А ось ще один член уряду, гене-

Гетьман І. С. Мазепа

ральний суддя Василь Кочубей у своєму доносі, поданому на гетьмана в Москву, повідомляв царя, що Мазепа, немов причарований, невідступно слідував за польською шляхтянкою, безперервно ведучи з нею бесіди — і в будинку князя Януша, і під час спільних прогулянок.

По від'їзді Івана Мазепи з Волині інтимні стосунки гетьмана з княгинею не перериваються: вони регулярно листуються, в подарунок від польської пані гетьман, котрий перебував у поході на білоруських землях, отримав коштовну постільну білизну та капелу музикантів. На цьому тлі серед близького оточення Івана Степановича і поповзли чутки про вірогідне швидке одруження Мазепи з Анною Дольською.

Проте чи тільки інтимні почуття ховалися за цими стосунками? Вочевидь, що не лише вони. У вже згаданому доносі Кочубея на Мазепу серед іншого вказувалося також, що княгиня як особа досить впливова в Польсько-Литовській державі, а до того ж ще й родичка короля Станіслава Лещинського (доводилась останньому тіткою), невпинно схиляла українського гетьмана до дружби з польським монархом, обіцяючи вчинити його чернігівським князем, а за Військом Запорозьким закріпити всі права і вольності, на які лише козаки можуть претендувати. Очевидний політичний підтекст амурних справ гетьмана і княгині виразно вбачав і Пилип Орлик, котрий трохи згодом, згадуючи перипетії тих буремних літ, у своїх спогадах відстоював думку стосовно того, що сама ідея розриву з Москвою в голові українського правителя зародилася саме під час зустрічей в Білій Крилиці з княгинею Анною.

Повернувшись з походу в Україну, в липні 1706 р. під час відвідин Києва Мазепа отримав від Дольської чергового листа, в якому вона іменем короля Станіслава просила якнайшвидше розпочати реалізацію «задуманої справи», обіцяючи ефективну допомогу з боку як польського монарха, так і його союзника, короля Швеції Карла XII.

Розпочата гетьманом гра становила для нього смертельну небезпеку, особливо після того, як на нього донесли генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Зважаючи на це, таємне листування з княгинею Дольською ведеться з дотриманням найсуворіших засобів конспірації, лише у формі шифрограм, зміст яких стає відомим тільки самому гетьману та його генеральному писареві. Однак і цього, на думку Івана Степановича, було недостатньо, аби вберегти себе від розграву царя. Тому-то й у присутності Пилипа Орлика неодноразово з його вуст зриваються розпачливі вигуки на адресу «шаленої баби», котра неминуче його погубить. Проте, важко судити, наскільки щирим був Іван Степанович у своїх наріканнях. Адже Україна мимомовно його волі та його інтриг була втягнута в смертельно небезпечне протистояння Петра I з Карлом XII, і ситуація складалася таким чином, що пасивність українського керівництва

могла призвести до найтрагічніших наслідків через те, що російський монарх у своєму прагненні до реваншу за поразки перших років війни був готовим йти на будь-які жертви. І хто знав, чи не потрапить до їх числа Україна.

Зв'язки гетьмана з С. Лещинським за посередництвом княгині Дольської (а через нього й з Карлом XII) стали відтоді регулярними. Але Мазепа все ще де зважувався прийняти остаточне рішення. Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і С. Лещинського, подальше загострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками і т. ін. Особливе збентеження, що межувало із справжнім шоком, викликали слова, сказані князем О. Меншиковим на званому обіді у гетьмана (липень 1706 р.), де були присутні цар і ряд придворних сановників. Тоді напідпитку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточно ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим і имя его блажим, что Украину от ига лясцкого освободил, так противним способом и ми, дети наши во вечные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи оставишь».

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (це був один з каналів зв'язку із С. Лещинським), то перериває його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру I. Переломною у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром I у Жовкві (квітень 1707 р.). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками нам не відомі. Але добре знаємо, з яким настроєм І. Мазепа залишив стіни царської ставки. Тоді він заявив старшині: «Если бы я Богу так верне и радительне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь хотя б в ангела пременялся, не мог бых службою и верностию моею жадного получить благодарствия». Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але ясно одне: кинута ним фраза була не випадковою, приховувала потаємний зміст.

До Мазепи і старшини доходили чутки, одна за одну тривожніші. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, городові козаки, послані на кріпосні роботи у Київ, їм заборонялося відлучатися додому, їх переслідували голод і холод, насильства царських офіцерів, які били козаків палками, знущалися, а іноді навіть гвалтували їхніх дружин і дочок. Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи у козацькому війську, що перед-

бачали перетворення традиційних полків у драгунські.

Атмосферу невизначеності й навіть страху посилювали неблаганне просування шведських військ литовськими землями, паніка серед польських союзників, відступи царських полків. І. Мазепа дедалі більше й більше утверджувався в думці про необхідність стати на сторону шведів. У жовтні 1707 р. гетьман знову звернувся до С. Лещинського з пропозицією перейти на його бік, знищивши в Україні царські залоги і зробивши з них «міст для шведів».

Однак Карл XII відмовився прийняти цю пропозицію. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 р. він звернувся з універсалом до населення України, закликаючи його повернутися «до давніх свобод і вольностей, під батьківське і лідичне панування польського королівства». Звичайно, це звернення не було обнародоване. Саме тоді Петру I надійшов відомий донос В. Кочубея, в якому йшлося про антимосковські настрої І. Мазепи. Проте гетьман ще більше утаємничив свої плани. Десь на початку 1708 р. його уповноважений склав угоду з Карлом XII і Станіславом Лещинським. М. Андрусак, проаналізувавши умови угод, дійшов висновку, що та частина, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер — передбачав перехід України під владу польського короля на правах, аналогічних Великому королівству Литовському. Мазепа одержував Полоцьке й Вітебське воеводства і титул князя.

Наступний розвиток подій показав, що І. Мазепа все ще вагався. Отримавши наказ Петра I рушати з військом на Стародубщину, він зволікає, зважає ситуацію, вдає з себе вірного слугу царя. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися у церквах, аби Бог дарував царю перемогу над еретиками-шведами. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіхові задуманої акції. Як засвідчує П. Орлик, політику зволікань І. Мазепа продовжував і наступного тижня. Це викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше.

Лише звістка про прибуття О. Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається з Борзни до своєї резиденції — Батурина, віддає останні розпорядження і зважається на рішучий крок... Залишивши у місті досить сильну залозу у складі чотирьох полків сердюків і кількох сотень городових козаків, гетьман прибув у Короп, а 25 жовтня 1708 р., переправившись з 4—6 тис. козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його у доцільності задума-

ної акції й блискуча промова, виголошена Мазепою після переправи. «Браття, — сказав гетьман, — прийшла наша пора; скористуємося нагодою: віддячимо москалям за їхнє тривале насильство над нами, за всі заподіяні ними жорстокості й кривди, збережемо на майбутнє нашу свободу й права козацькі від їхніх зазіхань. Ось коли настає час скинути з себе ненависне ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого не залежною. Ось до якого майбуття закликаю. Ви, браття, напевне досягнете цієї мети з вашою мужністю й за підтримки шведського короля, який пропонує вам воювати проти московля разом зі шведами». Про неоднозначну реакцію на промову Мазепи свідчить той факт, що іще до прибуття у ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 р. І. Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція у короля. Гетьман виголосив латиною коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу у боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII і його сановним придворним.

Тим часом по-іншому розгорталися події у таборі російських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед про це довідався О. Меншиков, який відправив гінця з новиною у ставку Петра I. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне — російський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан пройшов, і Петро I один за одним видав ряд маніфестів, у яких сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічно декларував тезу про вольності і привілеї «малоросіян» та закликав старшину з'їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада 1708 р. відбувся ряд воєнно-політичних акцій, які надовго закарбувалися у народній пам'яті. 2 листопада війська О. Меншикова взяли штурмом Батурин: місто було зруйновано, а всіх мешканців знищено. Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише прибічників Мазепи, а й людей, далеких від політики, — тисячі козаків зазнали тортур, знущань, а нерідко й шибениці. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі кола козацького стану. 6 листопада у Глухові пройшли вибори «вільними» голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні за наказом царя була влаштована церемонія заочного суду над І. Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, було знято і розірвано стрічку Андріївського кавалера, і кат повісив його на спеціально спорудженій шибениці.

12 листопада у Глухові відбулася церемонія проголошення церковної анафемі. Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в московському Успенському соборі також було оголошено прокляття Мазепі. Але

Петро I діяв не лише батогом, а й пряником. За його наказом величезні маєтки, матеріальні цінності І. Мазепи та прибічників переходили до осіб, що залишилися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім рядовим козакам, що повернуться під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо висвітлюють перебування І. Мазепи в ставці Карла XII. Добре відомо лише, що його продовжували роздирати сумніви. Маніфести, які розсилалися по різних полках України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки і селяни настоювали, а то й вороже зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства наштовхувалися на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники тих подій. Особливо похитнув упевненість гетьмана перехід на сторону Петра I ряду полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували разом з І. Мазепою у шведському таборі. Тоді правитель Гетьманщини зацікавив нову політичну гру з Петром I. До царя почали надходити повідомлення про те, що Мазепа прагне змирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Д. Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко говорити, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але добре відомо, що змирення на цій основі не відбулося.

Єдиним успіхом у ці тривожні для І. Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Колишні вороги об'єдналися на спільній антиросійській платформі. 1709 р. у Великих Будищах відбулася зустріч запорожців з І. Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) було укладено нову шведсько-українську угоду.

Між тим, події склалися не на користь І. Мазепи. У травні 1709 р. царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили велике число козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки і змушені були втікати у турецькі володіння. Разом зі своїм союзником через Переволочну з рештками козаків переправився також І. Мазепа. Розпочався тривалий і складний перехід степовими районами Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення у полон та неминучої розправи з боку Петра I змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому бе-

резі якого був порятунок. Лише 8 липня І. Мазепа, Карл XII, козацька старшина і шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову почався важкий перехід спекотливим аккерманським степом. Нарешті 1 серпня втікачі дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не прийшов. Стало відомо, що Петро I неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Оттоманської Порти. Прохання царя, помножене на золоті червінці, рано чи пізно буде виконане.

Турки залишилися вірними заповітові свого Корану — не видавати втікачів, які шукають у них охорони, й не віддали старого гетьмана росіянам. Першого серпня Мазепа прибув до Бендер, де його з королівськими почестями прийняв турецький генерал-губернатор і повідомив про рішення султана, котрий до того ж наказав ставитися до гетьмана з великою пошаною.

Мазепа два місяці прожив у своєму домі у Варниці, передмісті Бендер. Моральні й фізичні випробування остаточно підірвали його здоров'я. Життя відходило від нього. Він поволи згасав. Дбав про нього всі ці останні дні небіж Войнаровський, який жив у сусідній кімнаті. Часто просиджував з Мазепою вірний Пилип Орлик, якого Мазепа хотів зробити спадкоємцем своєї ідеї. Він передав йому свій політичний заповіт. Відвідував гетьмана й Карл XII.

Наприкінці вересня з міста Ясси привезли православною священика. Мазепа висповідався. Потім він уладнав свої справи щодо майна. Йдеться про двоє боченят, наповнених золотими дукатами, а також два мішечки з коштовностями, а головне — про скриньку з паперами, яку все своє життя марно шукав Петро. Для цієї справи, за проханням Мазепи, Карл XII прислав 29 вересня шведського комісара Сольдана — знавця слов'янських мов, який і раніше полагався на ділові справи українців у головному штабі шведів. Мазепа довірив йому розпорядитися паперами і майном і впорядкувати передсмертний заповіт. Сольдан залишив спогади про останні дні гетьмана України, який іще мав сили жартувати щодо своєї долі, порівнюючи її з долею Овідія, поета-вигнанця стародавнього Риму, котрий помирав у тих самих краях. Першого жовтня увечері Мазепа втратив пам'ять і майже добу тривало його марення. Він кликав свою матір, говорив про битви. О четвертій годині прийшов попроситися зі своїм союзником і другом шведський король, а з ним і офіційні представники Великої Британії та Голландії. Від полудня другого жовтня навколо гетьманського дому почали збиратися люди — шведи, поляки, турки, найбільше ж було козаків. У тривожному мовчанні стояли вони весь час, навіть коли розпочалася й довго тривала буря й страшенна злива.

О десятій годині вечора 2 жовтня 1709 р. Іван Мазепа відійшов. На порозі дому з'явився Орлик і спов-

истив: «Панове козаки, ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа вмер». Всі впали навколішки й перехрестилися. Із бендерської фортеці почали бити гармати.

В останню путь великого гетьмана України Івана Мазепу провели урочисто і з печаллю. Похоронну процесію відкривали шведські фанфари та козацькі сурми, що грали навперемінно. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, оздоблену самоцвітами, прапор і бунчук. Труну, вкриту малиновим оксамитом із золотим шиттям, везли на возі, запряженому шестернею, на яких їхали козаки з піднесеними вгору шаблями. За домовиною йшли шведський король зі своїм почтом і уповноважені при ньому іноземні посли, а також представники султана, молдавський і волоський господарі. За ними їхали верхи на конях Орлик і Войнаровський, козаки. Далі з опущеною зброєю й похиленими прапорами — королівські трабати у барвистих одностроях і яничари в білому. За стародавнім звичаєм, голосили українські жінки. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари і поляки.

Прощальна відправа відбулася за обрядом козацької традиції в маленькій православній парафіяльній церкві села Варниці, поблизу Бендер. Потім Орлик з огляду на присутніх іноземців виголосив латиною промову, нагадавши про перемоги та добрі вчинки й дії гетьмана. Особливо спинився на його великих планах визволення України. «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби виборити волю своїй батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепа житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей».

Першим схилив голову на прощання перед тлінними останками Мазепа Карл XII, за ним це зробили всі присутні. Завершилася відправа салютом козацьких самопалів, шведських і турецьких рушниць, пострілами гармат. Потім кортеж із труною гетьмана в супроводі відділу козацького війська відвіз її до Галаца й там, у землі Молдавії — православного князівства, що було під протекторатом Туреччини, поховали гетьмана.

У головній церкві Святоюрського монастиря Галаца козаки збудували посеред церковної трапезної цегляний льох-гробницю й у ньому поховали тіло свого гетьмана. На домовину було покладено мармурову плиту з карбованою на ній епітафією, гербами України (?! — **Ред.**) та Мазепа, а також фігурою одноголового орла. Але Мазепа, який не знав спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Через декілька місяців після похорону, під час прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турецьке військо зайняло й пограбувало Галац. Турки, сподіваючись знайти великі скарби в могилі Мазепа, вико-

пали тіло гетьмана й викинули його останки на берег Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика, що воював тут на боці турків, дізнавшись про святотатство, поклав останки Мазепа знову в давню могилу.

Майже через півтора століття, у 1835 р., родичі померлого молдавського боярина Дмитра Дерикча Баші, щедрого дарителя на Святоюрський монастир, виявили бажання поховати його посеред трапезної. Ченці відкрили могилу Мазепа, але вони не пам'ятали, чия це могила. На зачовганій богомольцями плиті напис неможливо було прочитати. Боярина поховали обіч тлінних останків Мазепа. Коли ж молдавський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі цього боярина добули з могили кістки і боярина, й Мазепа і поклали їх у новій могилі — праворуч при вході до церкви. Надмогильна плита після довгих перипетій загубилася.

Місце поховання Мазепа відвідувало багато українських патріотів. У 1722 р. Орлик, проїжджаючи через Галац, уклонився могилі гетьмана. Він записав: «Був я у церкві св. Юрія, відвідав гріб покійного Мазепа. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». Український історик і офіцер російської армії Мартос напередодні війни з Наполеоном, у 1811 р., проїжджав зі своїм військовим підрозділом через Галац. Він напівтаємно відвідав могилу Мазепа. Паломництво до гробу гетьмана офіційні царські кола вважали мало не державною зрадою, змовою проти царської влади.

Український патріот Мартос зафіксував у своїх споминах ті роздуми й почуття, які пройняли його на могилі великого гетьмана. «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешні покоління. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він сьез, а разом із ним сьезло ім'я України й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикметами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкісними дорогоцінними рукописами, й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають шороку в першу неділю великого посту... Мазепа — освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, шасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

Більше двох століть, кожен рік, у першу неділю великого посту в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою. Подавалися лише скупі, тенденційно підібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. Нарешті настав

час, коли ми дістали можливість ознайомитися з книжками, статтями, публікаціями, що виходили за кордоном. Яка особистість цього українського гетьмана постала перед нами! Незвичайна, унікальна, навіть фантастична. В особі Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи.

Державний діяч і політик найвищого ґатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, улюблення за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Високоосвічений, він міг порозумітися з багатьма співрозмовниками, оскільки володів вісьмома мовами. Історична ерудиція Івана Мазепи викликала захоплення тих державних і військових діячів, із якими він спілкувався. Він був знавцем літератури, власником найкращої в Україні великої і цінної бібліотеки з інкунабулами, старовинними рукописами, раритетними виданнями на багатьох мовах.

Естет, він цінував і розумів високе мистецтво, схилявся перед красою жінок. Навіть у старшому віці міг закохатися пристрасно, сильно й глибоко, наче юнак. Майстер епістолярного жанру, він був незрівняним красномовцем, його розумна, змістовна розмова або виступи й висловлювання втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму. Іван Мазепа володів особливими чарами. Може, це була якась концентрована внутрішня енергія, високої напруги біополе, але він, людина залізної волі, умів впливати на людей, не тільки не пригнічуючи їх своєю перевагою, а й викликаючи симпатію й безмежну довіру. І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви великій патріотичній ідеї. Такий європейець із відблиском ренесансності, державний муж стояв із 1687 до 1709 р. біля керма Української Гетьманської держави, автономію й самостійність якої московський царизм поступово знищував.

Жодне прокляття не в змозі було знищити велику ідею Івана Мазепи про вільну, незалежну, самостійну Україну. Тому ідея державної суверенності, незалежності, вказує О. Апанович, має загальнолюдське значення і забезпечує нормальне існування кожного народу, кожної нації, зберігає етнофонд людства.

Разом з тим треба протистояти тенденції ідеалізації гетьмана — прагнення перетворити його на ікону, приписуючи риси яких у нього не було. При цьому дещо з його характеру замовчується. Проте Іван Мазепа цього не потребує. З велич українського гетьмана, борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми розкриємо його особу такою, якою вона була насправді, з усіма її гранями. Звісно, окремі з них можуть бути нам і не до вподоби. У боротьбі за владу, за збереження та утвердження свого

гетьманства він вдавався до таких засобів, які не заслуговують на схвалення. Бувало й так, що межа між дипломатією та інтригами зникала.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілеспрямовано створював в Україні аристократію з середовища козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні маєтності, бажав зробити її незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру. Водночас видавав універсали, в яких прагнув захистити інтереси посполитих селян і рядових козаків, стримати зажерливість старшини в межах тодішніх прав, законності щодо обтяження селян повинностями, а також боронив козаків, яких примушували переходити в посполиті.

Саме Мазепа одним із перших виплекав ідею самостійної незалежної української держави, підняв цю ідею на височині загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Макіавеллі — «таємниця — це душа справи», він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи руїни він повернувся на Батьківщину й залишився там назавжди.

Проїшовши уявно за Мазепою його життєвим шляхом, можливо ми допомогли якось намалювати умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витоки його світобачення, визначити чинники, що обумовлювали його поведінку.

Цілком слушною є думка академіка В. Смолія, що сьогодні ми можемо сперечатися, шукати помилки у діях гетьмана, погоджуватися чи не погоджуватися з його окремими вчинками. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок І. Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яке прагнуло бачити Україну суверенною державою, а акцією переходу Мазепи на сторону Карла XII був призупинений на десятиліття процес наступу російського абсолютизму на козацький устрій України.

Без Мазепинського повстання, яке мов дзвін сколихнуло буття гетьманської України, дуже важко уявити собі рух за її волю. Воно має стати безцінним уроком для тих політиків, які мають дбати про долю народу, долю нашої держави.

Про безсмертя та високість справи гетьмана І. Мазепи свідчить і той факт, що у наступні століття під мазепенцями часто називали національно свідомих українців, що жертвували життям за волю Батьківщини.